

УДК 27-312.3:27-1:93/99
DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2024.23.9>

Андріанна РОМА, асп.
ORCID ID: 0000-0001-8570-6093
e-mail: andriannaroma13@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ДАВНІХ РИМЛЯН

Вступ. Виконано комплексне дослідження особливостей релігійної ідентифікації римлян у контексті соціальної стратифікації та соціальної диференціації. Ідеться про спробу реконструкції давньоримського побуту та його впливу на релігійне життя, як воно змінювалось залежно від соціальної групи та які характерні риси у ставленні до релігії притаманні кожній із них. Також показано роль інших чинників, які формували варіативність сприйняття релігії римським суспільством, зокрема приділено увагу політичному, економічному та культурному факторам.

Методи. Розглянуто різні підходи до висвітлення цієї проблематики провідними дослідниками римської релігії у галузі релігієзнавства, історії та культурології, оскільки рішення з цих питань існують на перетині цих дисциплін.

Результати. Розкрито, що дослідження релігійної ідентифікації представників рівних прошарків населення Давнього Риму демонструє складну та багатогранну взаємозалежність між системою вірувань та суспільною ієрархією – компонентами, глибоко вкоріненими в соціальну канву Риму. Також показано, як люди взаємодіяли з релігією залежно від їхньої приналежності до певного соціального класу: від підтримки храмів та участі еліт у державних культурах до поклоніння божествам, популярним серед нижчих верств населення. Висвітлено багатогранність релігійної ідентифікації у контексті соціальної стратифікації, що сприяє значно глибшому розумінню суспільного та культурного життя Давнього Риму. Виняткову увагу приділено особливостям соціальної диференціації у Римі, їх впливу на формування норм приватного життя та побуту, а також взаємозв'язку індивідуального та колективного в контексті релігійного життя римлян. Окрім того, зазначено вплив соціального статусу на релігійні преференції: які боги опікувались можливими та неможливими групами і як змінювалось це коло божеств залежно від суспільних зрушень. Визначено спектр характеристик, які уособлюють загальне ставлення римлян до релігії та визначають особливості їхньої релігійної ідентифікації.

Висновки. Розкрито релігійну ідентифікацію римлян у контексті соціальної стратифікації та диференціації завдяки демонстрації багатошарового взаємозв'язку між релігійними віруваннями та соціальною ієрархією. Зазначено, що римське суспільство було консолідоване навколо ідеї загальнодержавного добробуту, а релігія, яка тісно перепліталась з іншими соціально значущими інститутами, виступала ідейним джерелом та соціальним регулятором. Визначено, що вплив соціального статусу на релігійні преференції відображає, як глибоко релігійні вірування були вкорінені в повсякденне життя римлян і яким чином вони формували особистісну та колективну ідентичність.

Ключові слова: римська релігія, релігійна ідентифікація, громадянська релігія, антична релігія, релігійна ідентичність.

Вступ

Давній Рим – епоха величі та легенд, масштабних завойовань та дивовижних контрастів. Немає сумніву, що технологічний прогрес та рівень комфорту, доступний пересічній людині сьогодні, для найбагатшого римлянина в імперії здавався би фантастикою, однак навіть дві тисячі років потому римські багатії можуть конкурувати із сучасними магнатами в питаннях землеволодіння та провадження розкішного життя. Побут Давнього Риму і його соціальна стратифікація є предметом дослідження багатьох істориків з усього світу, однак досліджувало їх як плацдарм для оформлення та розвитку релігійної традиції значно менше коло осіб. Особливо значущими в контексті вивчення соціальних передумов та особливостей римської релігії є роботи Й. Рюпке, М. Бірд, Дж. Шайда, Г. Буасье, Є. Штарман, Г. Форсайта, Т. Зелінського, Ж. Дюмезіля, Г. Віссони, К. Латте, К. Чемпіона та багатьох інших. Серед українських дослідників розробку цієї проблематики відобразили у своїх роботах О. Сарапін, Є. Федченко, Н. Міняйло, О. Петрецько, Л. Хомін, С. Хільчевський, однак у вітчизняному науковому дискурсі, зокрема релігієзнавчому, вона представлена значно менше.

Методи

Шалені статки та марнотратні звички співіснували разом з осудом розкошів та захопленням тихим сільським життям. Пліній Старший був одним із відомих критиків розкішного життя, який віддавав перевагу життю помірному, однак його племінник описує їхню "скромну" замиську віллу як "величезний комплекс будівель з окремою їдальнею для кожного сезону, особистими банями та басейном, двориками та тенісними кортами, центральним опаленням, водопроводом, гімнастичною

залою, сонячними залами з панорамними вікнами з видом на море та садовими альтанками" (Beard, 2015, pp. 462–463), зазначаючи, що її утримання коштує зовсім не багато. Як і тепер, одним зі шляхів демонстрації власного багатства було зведення розкішних будинків – не лише для особистих потреб, але й муніципальних. У містах Італії та провінцій багатії спонсорували будівництво громадських споруд, таким чином закарбовували своє ім'я в історії та залучались прихильністю народу, в Римі ж цей привілей належав виключно імператору. Однак поряд із шаленими статками та неймовірно розкішним, навіть за сучасними мірками, життям проходило життя простих людей, яке не мало ані крихти тих радощів, які були розподілені між тими, хто мав гроші (Orlin, 2021, p. 71). Більшість населення, навіть вільних громадян, у найкращому разі мала "невелику кількість грошей (на смаколики, додаткову кімнату, дешеві прикраси чи простий надгробок", а в гіршому – були жебраками, безробітними та безхатками" (Beard, 2015, p. 467). Попри контрасти багатства і бідності їх представники співіснували пліч-о-пліч як у повсякденні (що було зумовлено особливістю античних міст, які не диференціювались на зони престижності, які це відбувається зараз), так і в релігійному житті, оскільки однаково раділи добрим знаменням, з однаковою силою бажали заручитись підтримкою богів, хоча запити, найімовірніше, мали різні.

Римська релігія мала як офіційний, так і побутовий рівні: перший охоплював увесь спектр державних свят та релігійних обрядів (*sacra publica*), другий охоплював приватну сферу релігійного життя, що переважно складалась із фамільних та родових культів, шанування домашніх духів (*sacra privata*). До офіційних культів на-

© Орловський Роман, 2024

лежали *sacra pro populo*, *sacra pro montibus*, *sacra pro pagis*, *sacra pro curiis*, *sacra pro sacellis*. Оскільки вони здійснювались для народу, то фінансувались за кошти народу (*publica sumptu*). Приватними були культури *sacra pro familiis* (виконувались переважно *paterfamiliae*, щоб вшанувати та умилювати духів), *sacra progenibus* (культи окремих патриціанських родів, які вшановували певних богів для отримання особливих привілеїв), *sacra pro singulis hominibus* (здійснювались особою, що виключена із соціальної групи за певних причин чи обставин, і спрямовані на забезпечення добробуту цієї групи). Останні дві категорії мають яскраво виражений соціальний компонент, що підкреслює соціальну орієнтованість римської релігії обох рівнів. Важлива характеристика Давнього Риму, яка обумовлювала практично всі сфери життя, – пріоритет державного добробуту над особистим, тобто колективного над індивідуальним. Особистий добробут неможливо було помислити у відриві від загальнодержавного. Це пояснює специфіку сприйняття римського благочестя, яке виражалось у чіткому слідуванні приписам щодо шанування богів та правильного здійснення ритуалів, котрими жреці (чиновники) регламентували стосунки людей та богів.

Результати

Sacra publica лишила свій відбиток на формуванні культурної канви римського суспільства. У світлі релігійного плюралізму римлян соціальна стратифікація мала значний вплив на надання доступу до релігійних привілеїв, соціальних ліфтів та влади. Римське суспільство було поділено на різні соціальні класи, статус яких визначався через основні категорії: походження, статки та ремесло (вид діяльності). Офіційна релігія (*sacra publica*) функціонувала на загальнодержавному рівні, нормуючи релігійне життя та обслуговуючи політичні інтереси. Релігійні культури, встановлені державою, наприклад культ імператора, відігравали ключову роль у легітимізації владної еліти. Щодо цього цікавою є робота британського історика Дункана Фішвіка, який убачав у шануванні імператора як божественної фігури механізм консолідації політичної влади та укріплення соціальної ієрархії. У своїй роботі "Імператорський культ латинського Заходу" він зазначає, що культ імператора, який зображав імператора медіатором між богами та людьми, стратегічно використовувався задля забезпечення лояльності та слухняності підданих. Одним із наслідків культу, на думку Фішвіка, стало соціальне розшарування, оскільки активна участь у справлянні культу була доступна лише привілейованим верствам (фінансові внески, жрецькі посади, публічні вияви лояльності) і давала можливість наблизитись до імператора, таким чином ще більше укріплюючи привілейований статус (Fishwick, 1991). Престиж багатих та впливових контрастував із маргіналізацією звичайних людей або непокірних.

Як зазначає Крейг Чемпіон, релігія достатньо тривалий час була інструментом римських еліт для керування неелітарними масами, що мало наслідком надмірний формалізм та прискіпливість до будь-яких дрібниць, безапеляційне підкорення волі богів у її трактуваннях жрецькими, чудернацьких обрядах або ж жорстоких жертвувань, однак "у релігійних уявленнях еліти така поведінка була невід'ємною частиною *pax deorum*" (Champion, 2017, p. 224). *Pax Deorum* (мир богів) – екзистенційно важливий структурний елемент Давнього Риму: усі зусилля державної релігії були спрямовані на його досягнення. Формула взаємодії римлян з богами – *do, ut des* (я даю, щоб і ти дав): люди віддають належним чином шану богам, забезпечують правильне вико-

нання ритуалів та культів; у свою чергу, боги мають забезпечити Риму суспільний добробут. Завдання державних жерців полягало в тому, щоб максимально збільшити шанси реалізації "угоди" з богами, тобто максимально правильно виконати зобов'язання зі свого боку. "Жреці намагались адаптувати релігійні практики предків до швидкозмінного світу на тлі імперії, що зростала, та її проблем. Турбота про ортопраксію була вплетена в канву їхнього буття, а не була просто химерним позерством на службі політичного та соціального контролю над не-елітою" (Champion, 2017, p. 226).

У часи Античності, як і в епоху сьогодення, багатство та соціальний статус не завжди були тотожними поняттями: люди могли бути заможними, однак піддаватись різноманітним формам соціального виключення через походження, професію або спосіб життя (Carlà-Uhink et al., 2023, p. 3). Згідно з теорією П'єра Бурдьє, різні форми капіталу можуть існувати незалежно від одне одного: можна володіти фінансовим капіталом, проте не мати соціального капіталу (інтеграції у соціальне життя), та навпаки – мати міцні соціальні зв'язки, не маючи економічного капіталу (Bourdieu, 2021). Соціальне розділення відчувалось не лише у способі життя та майнових статках, воно також суттєво впливало на моральні орієнтири та релігійні уявлення. Якщо для вищих кіл соціальної стратифікації основними чеснотами були благочестя, мужність та справедливість (відповідно до особливостей їхнього сприйняття), то серед соціальних низів важливу роль відігравали терпіння, прощення, підкорення долі. Особливе значення також мали невинність (*innocentia*), милосердя (*misericordia*), доброта (*bonitas*), простодушність (*simplicitas*). Зазначені чесноти переплітаються із ключовими чеснотами християнства (милосердя, всепрощення, смирення), з чого випливає, що моральні настрої серед широких кіл населення були готові до появи нової релігії, і тому християнство органічно лягло в концепцію їхніх духовних запитів. Також однією з найцінніших чеснот простих людей була працьовитість (тоді як серед привілейованих верств населення побутовала зневага до тяжкої фізичної праці і тяжіння до аристократизму, що стало особливо відчутним під впливом елліністичної культури), тому логічно, що найпоширенішими серед народу були землеробські культури, а найбільшу популярність мали боги-трудівники.

У період імперії розширилось коло божеств, до яких звертались раби та відпущеники. Вони не були специфічними "богами для бідних", однак поклоніння ним вважалось найбільш сприятливим серед неможливих верств суспільства. Доволі часто можна спостерігати інстинктивне відторгнення маргінальних та знедолених груп населення від усього, що пов'язано з державою, її законами та порядками. У релігійному контексті це виражалось у відчуженні бідних, рабів та відпущеників від офіційного римського культу. Таким чином, Юпітер, який був не тільки верховним громовержцем, але й уособлював Римську державу та її міць, майже не згадувався серед нижчих прошарків. Поступово свою популярність втратила Фортуна, імовірно, через тісний зв'язок з імператорським культом (хоча раніше була однією з ключових богинь, про покровительство якої благали відпущеники), і Церера, культ якої початково вважався плебейським. Натомість *Вона Деа* (Добра Богиня, покровителька добробуту, родючості та здоров'я) та Феронія (богиня луків, полів та цілющих трав, їй відпущеники завдячували своєю свободою) мали особливу шану.

Дискусія і висновки

Наведені приклади демонструють суттєву різницю між різними соціальними рівнями як на побутовому, так і на ідеологічному рівнях, унаслідок чого релігійна ідентифікація різних класів була диференційована. Оскільки еліта завжди була прямо чи опосередковано пов'язана з владними структурами, її релігійну ідентифікацію (принаймні її зовнішній складник) відображала релігія офіційного рівня (державні культу та свята), ідентифікація менш заможних верств була більш виражена на рівні побуту. Для еліт були доступні складні релігійні ритуали, безпосередня участь у релігійних фестивалях та святах, спонсорство релігійних колегій, нерідко і безпосередня участь у релігійних процесах або ж отримання престижних жрецьких посад. У житті нижчих класів релігійні практики, з одного боку, корелювали з буденним виживанням, з іншого боку, забезпечували соціальну згуртованість та відчуття приналежності до спільноти. Попри своє становище, раби знаходили в релігії інструменти самовираження, а нерідко – механізм сподівання або супротиву (Fishwick, 1991).

Загалом релігійна ідентифікація римлян прямо залежала від їхнього соціального становища, причому релігія була як віддзеркаленням, так і інструментом укріплення соціальної ієрархії. Еліта використовувала релігійні практики переважно як механізм підтримки та підвищення свого статусу, тоді як для рабів релігія більшою мірою виконувала компенсаторну функцію. І хоча кожний соціальний клас, імовірно, мав свою мотивацію, звертаючись до божества, й обирав це божество, зважаючи на свої потреби, шанобливе ставлення до релігії було загальним. Благочестя римлянина залиша-

лось уніфікованим незалежно від соціального статусу чи майнового стану, які радше оформлювали побут, аніж формували суть взаємозв'язків між людьми та богами. Шанобливе ставлення до божеств, увага до найдрібніших деталей, чітке слідування інструкціям під час оформлення звернення до божества, розуміння, яке саме божество потрібне людині для здійснення конкретного запиту – це загальні характеристики, притаманні адептам римської релігії.

Список використаних джерел

- Beard, M. (2015). *SPQR: A History of Ancient Rome*. Liveright.
 Bourdieu, P. (2021). *Forms of capital: General sociology: Vol. 3. Lectures at the collège de France 1983–84* (P. Collier, Trans.). Polity.
 Carla-Uhnik, F., Cecchet, L., & Machado, C. (2023). *Poverty in Ancient Greek and Rome: Realities and discourses*. Routledge Monographs in Classical Studies.
 Champion, C. B. (2017). *The peace of the gods: Elite religious practices in the Middle Roman Republic*. Princeton University Press.
 Fishwick, D. (1991). *The imperial cult in the Latin West*. Brill.
 Orlin, E. M. (2021). *A social and cultural history of republican Rome*. Wiley-Blackwell.

References

- Beard, M. (2015). *SPQR: A History of Ancient Rome*. Liveright.
 Bourdieu, P. (2021). *The Forms of Capital: General Sociology: Vol. 3: Lectures at the Collège de France 1983–84* (P. Collier, Trans.). Polity.
 Carla-Uhnik, F., Cecchet, L., & Machado, C. (2023). *Poverty in Ancient Greek and Rome: Realities and discourses*. Routledge Monographs in Classical Studies.
 Champion, C. B. (2017). *The peace of the gods: Elite religious practices in the Middle Roman Republic*. Princeton University Press.
 Fishwick, D. (1991). *The imperial cult in the Latin West*. Brill.
 Orlin, E. M. (2021). *A social and cultural history of republican Rome*. Wiley-Blackwell.

Отримано редакцією журналу / Received: 13.04.24
 Прорецензовано / Revised: 23.04.24
 Схвалено до друку / Accepted: 11.05.24

Andrianna ROMA, PhD Student
 ORCID ID: 0000-0001-8570-6093
 e-mail: andriannaroma13@gmail.com
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SOCIAL CONTEXT OF RELIGIOUS IDENTIFICATION OF THE ANCIENT ROMANS

Background. *This article is intended to be a comprehensive study of the peculiarities of religious identification of Romans in the context of social stratification and social differentiation. It is an attempt to reconstruct the ancient Roman way of life and its impact on religious life, how it changed depending on the social group, and the characteristic features of attitudes towards religion inherent in each of them. The article also shows the role of other factors that shaped the variability of the perception of religion in Roman society, in particular, political, economic and cultural factors.*

Methods. *The article examines different approaches to the coverage of this issue by leading researchers of Roman religion in the fields of religious studies, history and cultural studies, as the answers to the questions lie at the intersection of these disciplines.*

Results. *The study of the religious identification of representatives of equal layers of the population of Ancient Rome demonstrates a complex and versatile interdependence between the belief system and the social hierarchy, components that were deeply rooted in the social fabric of Rome. It also shows how people interacted with religion depending on their social class: from supporting temples and elite participation in state cults to worshipping deities popular among the lower classes. By highlighting the multifaceted nature of religious identification in the context of social stratification, this study contributes to a much deeper understanding of the social and cultural life of ancient Rome. Particular attention is paid to the peculiarities of social differentiation in Rome, their influence on the formation of norms of private life and everyday life, as well as the relationship between the individual and the collective in the context of the religious life of the Romans. Moreover, the influence of social status on religious preferences is indicated: which gods were patronised by wealthy and poor groups, and how this circle of deities changed depending on social changes. The author identifies a range of characteristics that embody the general attitude of the Romans to religion and determine the peculiarities of their religious identification.*

Conclusions. *The study conducted highlights the religious identification of the Romans within the context of social stratification and differentiation, demonstrating the multilayered relationship between religious beliefs and social hierarchy. Roman society was consolidated around the idea of collective state welfare, with religion, which was intricately intertwined with other socially significant institutions, serving as both an ideological source and a social regulator. The influence of social status on religious preferences reflects how deeply religious beliefs were embedded in the daily lives of Romans and how these beliefs shaped both individual and collective identity.*

Keywords: *roman religion, religious identification, civil religion, ancient religion, religious identity.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.